

השפעת גירוש ספרד על נוסח התפילה

יוסף תבורי

תפילה בישראל מהווה גורם המאחד את קהילות ישראל, אך היא גם גורם המפריד ביניהן. יהודי יודע שבכל מקום בעולם שיש יהודים החיים לפי מסורת ישראל הוא ימצא קהילה מתפללת שאליה הוא יכול להצטרף, אך הוא יודע גם שאף על פי שהתפילה הבסיסית של קהילה זו היא התפילה הבסיסית שהוא רגיל לה, היא תהיה שונה, ברב או במעט, מן המסורת שהוא רגיל בה מבית אביו. יהודים המיישבים מקום חדש, גם אם הם באים ממוצא משותף וממסורת משותפת, יוצרים לעצמם שינויים בתפילתם ובמנהגיה, המבדילים במרוצת הזמן בינם לבין הנשארים בארץ מוצאם. מאמר זה יתאר כיצד השפיע המפגש בין מגורשי ספרד עם הקהילות שבהן הם התיישבו על נוסח התפילה.

ספרד שלפני הגירוש

אולם, לפני שנוכל לתאר את מעמדם של המגורשים במקומותיהם החדשים עלינו לתאר את המצב ששרר בספרד לפני הגירוש. עד הגירוש ידענו על קיום מנהגים שונים בתוך ספרד, כאשר ההבדלים העיקריים בין המנהגים השונים היו בפיוטים לימים המיוחדים¹. ובנוסחאות הקבע לא היו כמעט הבדלים. אנחנו מכירים מנהג קסטיליה, אראגון, וקטלוניה², ולפעמים אף נדמה שאנו

אני מודה למר ישראל חזני על הערותיו המחכימות.

1 לפיכך, צמצום מנהג אמירת פיוטים מגדיל את הקושי להבחין בין המנהגים. לתולדות צמצום הפיוטים בנוסח ספרד ראה אפרים חזן, "גלגולו של פיוט – דרכו של הפיוט 'מי כמוך' מספרד לשלוחותיה בצפון אפריקה ובמזרח", תרבות והיסטוריה, לזכרו של פרופ' אינו שקי, בעריכת יוסף דן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 67–76.

2 על גיבוש שלושת המנהגים ראה חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 91–93. אין לנו עדיין מחקרים שזוהו את נקודות ההבדל בין המנהגים השונים, כפי שהעיר כבר עמוס דודי – ראה בספרו, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר שבע 2002, עמ' 23–24. באנדלוסיה נשארו רק מעט יהודים אחרי כיבוש האלמוחאדים באמצע המאה הי"ב (השווה חיים ביינארט, "יהדות קסטיליה", מורשת

יכולים לזהות מנהגים משניים בתוך איזור מסוים – כך לדוגמה, מנהג ברצלונה נזכר תכופות, אך ספק אם הכוונה היא שמנהג ברצלונה היה שונה ממנהג קטלוניה או שמנהג קטלוניה נקרא גם "מנהג ברצלונה" משום שברצלונה היתה העיר העיקרית בקטלוניה.³

נוסח ספרד הופיע בדפוס עוד לפני הגירוש – ביבליוגרפים רושמים שמונה הוצאות של הסידור שיצאו לאור בספרד או בפורטוגל בשני העשורים שקדמו לגירוש.⁴ מהסידורים נשארו בדרך כלל רק דפים בודדים מכל הוצאה וחשיבותם לתולדות הדפוס גדולה מאשר חשיבותם לתולדות התפילה. ראוי לציין שלפחות שתי הוצאות הן מחזורים לימים הנוראים.

הגולים בארצות פזוריהם

ההבדלים בין הספרדים בהיותם בספרד הפכו פחות משמעותיים כאשר גלו מארץ זו. במקרים רבים, כאשר הגיעו הגולים למקומותיהם החדשים הם התאחדו תחת הכותרת הכללית של קהילות ספרד ומנהגן: "מנהג ספרד". אי אפשר לדעת באיזה נוסח ספרדי הם בחרו כנוסח שלהם ואפשר שעשו נוסח חדש בדרך של פשרה. אחרי גזירת גירוש היהודים מפורטוגל, בסוף 1496, הצטרפו מגורשי פורטוגל אל מגורשי ספרד, ובמקומות מספר התאחדו לקהילה אחת שנקראה "ספרדית-פורטוגלית". ויש לזכור שרבים מן המגורשים מפורטוגל היו במקורם יהודים מספרד שהיגרו לפורטוגל בעקבות גירוש ספרד שנים אחדות לפני כן.

עם המגורשים שסירבו להמיר את דתם היגרו מספרד רבים מן האנוסים שבחרו להמיר את דתם בשנים שלפני הגירוש. דפוסי הסידור מלמדים הן על השכלתם העברית החסרה של אותם אנוסים והן על דביקותם הדתית. בשנים שי"ב–שי"ג (1552–1553), כשישים שנה אחרי הגירוש,

ספרד, בעריכת חיים ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 20). אין לנו עדות על חייהם הדתיים של יהודי נאבארה, שסופחה למלכות קסטיליה רק בשנת 1515; לתולדות יהודיה ראה יום טוב עסיס ורמון מגדלינה, יהודי נאבארה, ירושלים תש"ן.

3 הריב"ש העיד רבות על מנהגי ברצלונה. בסימן פ"ב העיר על מנהג ברצלונה בקשר לברכת אירוסין: המנהג היה שבמקרה שאשה נתקדשה על ידי שליח היו מברכים ברכת אירוסין פעם שנייה כשהכלה הגיעה לבית החתן, אבל בלא שם ומלכות (ראה עוד סי' תח). בסימן קנ"ז העיד על "סילוק" ליום הכיפורים של ר' יהודה הלוי שהיו אומרים אותו בברצלונה. בסימן שכ"א העיד שבאראגון נהגו לומר קדיש אחרי קריאה בספר תורה, גם אם קראו בשניים או בשלושה ספרים, בעוד שבברצלונה אמרו רק קדיש אחד אחרי הקריאה (והמפסיר עולה למניין הקוראים). בסימן של"ד העיד על מנהג ברצלונה בקשר לקדיש בתרא. בסימן תקנ"ב הוא מעיר שבסרגוסטה אמרו "אבינו מלכנו" בשבת שבין ראש השנה ליום כיפור אבל בברצלונה, כמו בגירונה ובאשכנז, לא נהגו כן. בחלק ב' סי' ר"ה העיר שבמיוקרה לא נהגו לכפול "הודו לה'" בהלל אבל בברצלונה נהגו לכפול.

4 הנה רשימתם: דפוסי ספרד ופורטוגל: [1] רל"ה: [1475] מונטלבן? מחזור ליום הכיפורים; [2] רמ"ה [1485] אישאר? מחזור לימים נוראים כמנהג ספרד, רמ"ה–ר"נ לערך; [3] ר"ן: [1490] ליסבון, אליעזר טולידאנו, תפלות לכל השנה (עם תווים מוסיקליים לתקיעת שופר, נוסח ספרד; [4] לפני ר"ס מנהג ספרד, 13 שורות לעמוד, ספרד או פורטוגל; [5] לפני ר"ס מנהג ספרד; [6] לפני ר"ס [1500] פורטוגל (נרשם כנוסח ספרד אבל הוא כנראה נוסח אשכנז); [7] לפני ר"ס פורטוגל; [8] לפני ר"ס, ספרד או פורטוגל; מתפילות חנוכה. יהושע שונצינו הדפיס מחזור נוסח ספרד בנאפולי, עבור פורת (ר"נ, ה' בסיון [25 במאי 1490]). מחזור זה יצא לאור גם בהוצאה פקסימילית באשדוד, על ידי מרכז "זכרון קדושי פולין", בשנת תשנ"ז. המחזור תואר על ידי דניאל גולדשמידט, "על דפוס קדום של מחזור ספרדי", קרית ספר מז (תשל"ב), עמ' 711–719 [= הניל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 303–314]. על סידורים נוסח ספרד בגניזה ראה: E. Gutwirth, "Fragmentos de siddurim espanoles en la Gueniza", *Sefarad* 40 (1980), pp. 389–401. לקובץ הראשון ראה י' יואל, "מגילת אנטיוכוס דפוס ראשון", קרית ספר לו (תשכ"ב), עמ' 132–136; בשרידי הקובץ נמצא, מלבד מגילת אנטיוכוס, פיוט "מי כמוך" לר' יהודה הלוי, תפילת הדרך וברכות שונות. לקובץ השני ראה: A. Marx, "Eine Unbekannte spanische Inkunabel", *Soncino-Blaetter* 3 (1930), pp. 97–106.

נדפסו מספר סידורים בתרגום לספרדית, באותיות לטיניות, ללא הנוסח העברי.⁵ חוקרים נחלקו אם תרגום זה נוצר אחרי הגירוש, או שגם לפני הגירוש נהגו לתרגם את התפילה ללדינו;⁶ בכל אופן, מאז נדפסו תרגומי לדינו פעמים רבות. בייחוד יש לציין את הדפסת ה"מעמדות" בלדינו. ("מעמדות" הם סוג ליטורגי מיוחד שעיקרו פרקי קריאה ולימוד מתוך תורה שבכתב ותורה שבעל פה.) יש מקום לומר שראשיתה של מסורת זו כחלק מן התפילה היומית נעוצה בצרפת, כמאתיים שנה לפני הגירוש – אף על פי ששמה מקשר אותה לנוהג מימי הבית השני.⁷ קריאת ה"מעמדות" לא נחשבה מעולם חובה בעבודת ה' ומציאותם בתרגום מלא ללדינו מלמדת על דרגה גבוהה של חסידות בקרב ציבור שאינו יודע עברית.⁸ אבל רוב הגולים היו בעלי השכלה תורנית והם הרגישו את עצמם כאנשי סגולה מבחינה דתית ותרבותית.

מגורשי ספרד נפוצו בארצות רבות בעולם, אם כי עיקר תפוצתם היתה בצפון אפריקה ובארצות שהיו נתונות לשלטון העות'מאני,⁹ ולכל מקום שהגיעו נשאו איתם את מנהגי תפילותיהם, קהילה קהילה ומנהגיה; ונפתח את עיונו בתיאור המקומות שגולי ספרד היו ראשוני המתיישבים היהודים. יוצאי ספרד היו היהודים הראשונים שהגיעו ליבשת אמריקה – לברזיל הגיעו אנוסים, ועם הכיבוש ההולנדי של חלקים ממנה, בשנת 1630, חלקם חזרו ליהדות בגלוי. בשנת 1636 הם הקימו בעיר רסיפה (Recife) בית כנסת שנקרא "צור ישראל", שבו התפללו כמנהגם, נוסח ספרד ופורטוגל. בשנת 1642 הגיע לברזיל הרב יצחק אבואב דה פונסקה, שנודע כרב הראשון ביבשת האמריקאית. אחרי שהפורטוגלים כבשו את ברזיל מחדש, בשנת 1645, הקהילה היהודית התפוררה ועשרים ושלושה מבניה היגרו לאמשטרדם החדשה שבצפון היבשת, שלימים היתה לניו יורק, ויסדו בה, בשנת 1654, את הקהילה היהודית הראשונה באמריקה הצפונית. גם בבית כנסת זה התפללו כמוֹבן בנוסח ספרד ופורטוגל, וממשיכים להתפלל בו כנוסח הזה עד ימינו.

5 ראה: Aron di Leone Leoni, "The Pronunciation of Hebrew in the Western Sephardic Settlements (XVIth–XXth Centuries). First Part: Early Modern Venice and Ferrara", *Sefarad* 66 (2006), pp. 89–142, 377–406. ההוצאות בעמודים 84–102. הסידור שנדפס בפיררה יצא לאור שנית על ידי משה לור: *Libro de oracyones Ferrara. Ladino Siddur, 1552*, Lancaster 1995. מחזור לימים נוראים נדפס גם הוא על ידי משה לור: *The Ladino Mahzor of Ferrara (1553)*, Culver City 1993.

6 ראה: Margherita Morreale, "El sidur Ladinado de 1552", *Romance Philology* 17 (1963), pp. 332–338; H.P. Salomon, "Was there a Traditional Spanish Translation of Sephardi Prayers before 1552?", *American Sephardi* 6 (1973), pp. 78–90.

7 למעמדות בימי בית שני ראה יוסף תבורי, "עבודת ה' של אנשי המעמד", מקומראן עד קהיר, בעריכת י' תבורי, ירושלים תשס"א, עמ' קמה–קסט. לראשיתו של מנהג בית הכנסת הקרי על שם זה ראה ישראל תא-שמע, "מקורה ומקומה של תפילת 'עלינו לשבח' בסידור התפילה – סדר המעמדות ושאלת סיום התפילה", ספר זיכרון לאפרים תלמי, בעריכת דב ולפיש, א. חיפה תשנ"ג, עמ' פה–צח [= הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה – פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 139–153]. הסדר הזה נקרא "מעמדות" משום שהוא כלל את פרקי הקריאה בתורה שהיו נהוגים במעמדות בזמן הבית, אך אין קשר היסטורי רצוף בין סדרי התפילה שמימי הבית וסדר המעמדות מימי הביניים. המונח "מעמדות" בא בפרקיו בן בבוי ככינוי ליחידת תפילה אלא שתוכנו אינו ברור – ראה גנזי שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 552.

8 ראה: *Orden de los mahamadot compuestos segun los siete dias de la semana: correctas las faltas de las precedente*, Amsterdam 5414 [1654]. הכותרת מעידה שהיה דפוס קודם של ספר זה אך לא הצלחתי למצוא עדות עליו.

9 את יחסם הטוב של הסולטנים התורכיים למגורשים מתאר ר' אליהו קפשאלי בספרו סדר אליהו זוטא, בעריכת אריה שמואלביץ ואחרים, א–ג, ירושלים ותל אביב 1975–1983 – ראה לדוגמה, א, עמ' 91–93, 217–219, 272–276. לסיכום דבריו בעניין קליטת המגורשים, הן על ידי השלטונות והן על ידי היהודים, ראה אריה שמואלביץ, "קליטת מגורשי ספרד ברחבי האימפריה העות'מאנית", תרבות יהדות ספרד, בעריכת אביבה דורון, תל אביב תשנ"ד, עמ' 213–218.

מצב דומה היה באנגליה. אחרי גירוש היהודים מאנגליה בשנת 1290 לא היו יהודים בארץ זו במשך כמאתיים שנה, אך בעת גירוש היהודים מספרד נראתה אנגליה כאחד ממקומות המקלט האפשריים. ההתיישבות היהודית הרצופה באנגליה החלה באמצע המאה ה־12, כאשר אנוסים הגיעו מן האיים הקנריים ומרואן (Rouen) שבצרפת. התיישבותם באנגליה היתה בלתי חוקית, אך בזמן שלטונו של קרומוול (1653–1658) נידונה שאלת היהודים במגמה להתיר את התיישבותם. האישור המבוקש לא ניתן אך קרומוול אישר הקמת בית קברות יהודי, בהשתדלותו של מנשה בן ישראל, ואישור זה נחשב כהכרה דה־פקטו בקיומו של היישוב היהודי בלונדון. בית הכנסת הספרדי בלונדון מציין את שנת היווסדו בשנת 1657.¹⁰ יהודים אלה התפללו כמובן לפי נוסח ספרד ופורטוגל.¹¹ במשך השנים בית הכנסת נעשה צר מלהכיל את קהל מתפלליו ובשנת 1701 הוקם הוקם בנין חדש, לא רחוק ממקום בית הכנסת הראשון. בית כנסת זה, הקרוי Bevis Marks, קיים עד היום ומתפללים בו לפי נוסח ספרד ופורטוגל. התאקלמותם הטובה של יהודי ספרד ופורטוגל באנגליה נלמדת מתרגום הסידור הספרדי שלהם לאנגלית במאה ה־12.¹² רק בסוף המאה ה־17 נוסדה באנגליה קהילה אשכנזית קטנה, אך ברבות הימים רבו המהגרים מאירופה האשכנזית עד שמנהג רוב היהודים באנגליה היום הוא מנהג אשכנזי, על גווניו השונים.

המצב באמשטרדם דומה למצב באנגליה. הקהילה היהודית הקדומה בהולנד התדלדלה ב"מוות השחור" ותולדות היישוב היהודי המודרני בהולנד מתחילים בהתיישבות האנוסים בארץ זאת. שנת 1602 נחשבת כשנה הראשונה שבה התקיים מניין תפילה באמשטרדם, ובשנת 1614 הוקם בית כנסת באישור השלטונות; מייסדי הקהילה היו צאצאי המגורשים ואנוסים שחזרו ליהדות.¹³ האשכנזים שהגיעו לאמשטרדם נספחו לקהילה הספרדית עד שההקימו מניין לעצמם, לראשונה בתפילת הימים הנוראים של שנת שצ"ז (1636).¹⁴

בצפון אפריקה נפגשו המגורשים עם היהודים המקומיים כבר בגירוש ספרד הראשון (קנ"א, 1391) – בגירוש זה הגיעו רבים ממגורשי קטלוניה ומיורקה לאלג'יריה;¹⁵ בגירוש השני (רנ"ב, 1492) הגיעו רבים מן המגורשים, רובם יוצאי קסטיליה, למרוקו ולמצרים.¹⁶ היהודים שנמצאו כבר באיזור זה כונו "מוסתערבים/מסתערבים" משום שדיברו ערבית והושפעו

10 ראה: Aubrey Newman, "The Sephardim in England", *Spain and the Jews: The Sephardi Experience*, ed. Elie Kedourie, London 1992, pp. 213–222.

11 ר' שם טוב גאגין העיר שבלונדון ובאמשטרדם נהגו שאין חזרת הש"ץ במוסף אלא החזן אומר שלוש ברכות ראשונות בקול רם, עם "קדושה", ושלוש אחרונות בקול רם. והיות שמצא בתשובת הריב"ש שבארגון נהגו שאין חזרת הש"ץ אלא שהש"ץ מתפלל מיד בקול וכל הציבור אתו, שיער הרב גאגין שמוצא יהודי אמשטרדם ולונדון היה מארגון – שם טוב גאגין, כתר שם טוב, קייטאן תרצ"ד, עמ' תלד.

12 ראה בצלאל רות, "הדפוס העברי בלונדון", קרית ספר יד (תרצ"ז–תרצ"ח), עמ' 97–100. וראה עוד י' תבורי, "הסידור (המודפס) כמקור לתולדות ישראל ולתרבותו", סידור הנאו (מהדורה פקסימילית), רמת־גן תשנ"ד, עמ' 15–7.

13 על תהליך החזרה ליהדות אצל היהודים הפורטוגלים באמשטרדם ראה יוסף קפלן, "היהודים הפורטוגליים באמשטרדם – מחיים בשמד לשיבה ליהדות", מורשת יהודי ספרד והמזרח, בעריכת יששכר בן־עמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 115–134.

14 ראה יוסף מממן, "בין ספרדים ואשכנזים באמשטרדם", מורשת יהודי ספרד והמזרח, עמ' 135–149.

15 ראה שלום בראשור, "היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים", תולדות היהודים בארצות האיסלאם, בעריכת שמואל אטינגר, א, ירושלים תשמ"א, עמ' 126.

16 ראה: בראשור, שם; מיכאל אביטבול, "יהדות צפון אפריקה אחרי גירוש ספרד", הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש, בעריכת מיכאל אביטבול ואחרים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 10–11.

מאורחות חייהם של הערבים,¹⁷ בעוד המגורשים באו מארץ נוצרית ודיברו ספרדית או ספרדית יהודית.¹⁸ אולם במרוקו היה מקום אחד שהיה מיושב כולו רק במגורשים: העיר טיטואן. עיר זו מונה את תולדותיה המודרניות מן המאה הי"ד, עת התיישבו בה פליטים מוסלמים שעזבו את ספרד בעקבות כיבושי הנוצרים שם, וגם יהודים מספרד, בעיקר מגרנדה, התיישבו בה והמשיכו בה את מסורותיהם הספרדיות. המיוחד ביישוב שבתטואן היה שהעוצמה התרבותית של יוצאי ספרד היתה כה גדולה, עד שהם השפיעו על המקומות האחרים במרוקו שהיה בהם יישוב יהודי קדום.¹⁹

ממקומות אחרים במרוקו שמענו שמפגש המגורשים עם הקהילות המקומיות יצר עימות בין מנהגים, מכיוון שקהלי המגורשים שמרו על מנהגיהם הספרדיים ולא קיבלו על עצמם את מנהג המקום. מחלוקת שזכתה לפרסום רב התעוררה בקשר לבדיקת טריפות הריאה בבהמה, שקהל המגורשים נהג להתיר את הבהמה במקרים מסוימים בבדיקת הריאה, בעוד הקהילה המרוקאית המקומית נהגה לאסור בהמה שריאתה נבדקה; מנהג קהל הגירוש התקבל בסופו של דבר למרות התנגדותם של הפוסקים המקומיים.²⁰ בסופו של דבר, גם הרבנים המקומיים שינו את דרכי הפסיקה שלהם, שהיתה מבוססת על הלכות הרמב"ם, וקיבלו את דרכי פסיקת המגורשים, שהיתה מבוססת על דברי הרא"ש האשכנזי שהיגר לספרד.²¹ אפשר לומר שיושבי מרוקו "הסתפרדו" – אבל זאת רק אחרי שקהילות ספרד "התאשכנזו".

ברור שתהליך ההסתפרדות עבר גם על מנהגי התפילה של היהודים המקומיים, אם ברב אם במעט, אבל כמעט שלא נשאר תיעוד של נוסח התפילה בצפון אפריקה מהדורות שלפני גירוש ספרד. עוד בתקופת הגאונים השתלט הענף הבבלי²² של נוסח התפילה על יהודי צפון אפריקה, כפי שהענף הבבלי השתלט באירופה האשכנזית והספרדית כאחד. אך היו הבדלים שונים בנוסח התפילה. העדות העיקרית על הענף הבבלי של נוסח התפילה בצפון אפריקה לפני גירוש ספרד הוא סידורו של ר' שלמה בן נתן מסג'למסה, שפרסומו נעשה על פי כתב יד שנעתק בשנת 1205. אמנם, עדותו על נוסח התפילה בצפון אפריקה איננה חד־משמעית מכיוון שהועלו ספיקות אם הסידור אכן נכתב בסג'למסה שבמרוקו או במקום אחר, צפונית־מזרחית לארץ

17 על הכינוי "מוסתרבים" ראה מינה רוזן, "מעמד המוסתרבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ־ישראל", קתדרה 17 (תשמ"א), עמ' 73. גם הנוצרים שחיו בארצות האסלאם נקראו "מסתרבים", ובאנגלית Mozarabs.

18 ראה דוד מ' בוינס, "לשון היהודים הספרדים – סקירה היסטורית", מורשת ספרד (לעיל, הע' 2), עמ' 694–713.

19 ראה יצחק גרשון, "טיטואן, קהילה היספנית על אדמת מרוקו", תרבות יהדות ספרד (לעיל, הע' 9), עמ' 115–122.

20 ראה משה עמאר, עץ חיים לרבי חיים גאגין – פולמוס הלכתי בין מגורשי ספרד בפאס לתושבים, רמת־גן תשמ"ז.

21 ראה יהודא דוב גלינסקי, "הרא"ש האשכנזי בספרד – תוספות הרא"ש", 'פסקי הרא"ש', ישיבת הרא"ש", תרביץ עד (תשס"ה) עמ' 389–421, ושם ציונים לספרות נוספת. לראשית התהליך של המעבר מן התרבות התורנית הספרדית המקורית לתרבות התורנית המושפעת מצרפת ואשכנז ראה: B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition: The Career and Controversies of Ramah*, Cambridge & London 1982. וראה עוד ישראל מ' תא־שמע, "חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי – האיש ופועלו", גלות אחר גולה – מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט בעריכת אהרן מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165–194 (נדפס שנית בתוך י"מ תא־שמע, כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 109–148); י"מ תא־שמע, "רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים – בין אשכנז לספרד", פעמים 46–47 (תשנ"א), עמ' 75–91 (נדפס שנית בכנסת מחקרים, שם, עמ' 167–183); W. Orenstein, "The Influence of Judah ben Jakar's Liturgy on Abudraham", *JQR* 62 (1971), pp. 120–128.

22 בצפון אפריקה, ובעיקר במצרים, היו שנהגו להתפלל לפי המסורת הארץ ישראלית גם במאה הי"ג – ראה עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ־ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.

ישראל.²³ אפשר שעדויות אחרות לנוסח התפילה שהיה רווח בצפון אפריקה נמצאות בסיפור רס"ג ובנוסח התפילה שב"יד החזקה" של הרמב"ם, אבל גם כאן מידי ספק לא יצאנו.²⁴ בכל אופן, יש פער של מאות שנים בין נוסחאות אלה לבין תקופת הגירוש.

בדיקת קטלוג כתבי היד של המכון לתצלומי כתבי היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מלמדת שלא הגיע לידינו אף כתב יד של סידור שנכתב בצפון אפריקה שיש בו תאריך, מתחילת המאה ה"ג עד המאה ה"ז. וכדי להדגים את הבעייתיות של העניין נתייחס לאחד מכתבי היד הקדומים שתאריכו המשוער הוא המאה ה"ד – המאה ה"ט"ו – מחזור לימים הנוראים, כ"י בר"אילן 904, ס' 71973, מספר מערכת: 15802. במחזור זה יש כמה דברים מעניינים היכולים להצביע על כיוונים בדרך להכרת הנוסח הצפון אפריקאי שלפני גירוש ספרד. המחזור פותח בנוסח של "כל נדרי" בעברית, שאמרו היחידים בפני בית דין בשעת המנחה של ערב יום כיפור, ובאה בו הוראה לחזן להסדיר את תפילת מעריב. פירוש הדבר הוא שלפני שהתחילו את תפילת מעריב קרא החזן בקול את הקטעים מעמידת הערב, השונים מן הנוסח הרגיל של עמידת ערבית לימות החול; הסדרה זאת התחילה מ"זכרנו לחיים". מנהג זה מלמד שבידי הציבור לא היו סידורים ועל כן הזכיר להם החזן את נוסח התפילה מתוך סידורו. המנהג היה מוכר במחקר עד עתה רק כמנהג תימני,²⁵ וכאן יש נוסח מפורט של הקטעים שנאמרו בהזדמנות זו. לפני ברכת "שהחיינו" שלפני מעריב בא הפיוט המתחיל "לזמן הזה צור הגיענו", שהוא פתיחה לפיוט "שמו לעד מרומם", המקובל בתונים כפיוט לראש השנה.²⁶

נדגים גם את הבעיה של נוסחאות מיוחדות שלא היו מקובלות בנוסח ספרד בדוגמה אחת מכתב היד הנזכר. בברכת "אהבת עולם" שלפני קריאת שמע של ערבית נמצא את המשפט "ואהבתך וחמלתך לא תסור ממנו לעולמים" לפני חתימת הברכה – נוסח זה נראה כנוסח ביניים בין הנוסח הרווח באירופה לבין הנוסח הרווח במזרח. באירופה, הן באשכנז והן בספרד, גרסו

23 הסידור עצמו יצא לאור על ידי שמואל חגי, סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל אב בית דין, ירושלים תשנ"ה. על הסידור ראה יי טובי, "סידורו של ר' שלמה בן נתן מסג'למסה", יד להימן – קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, בעריכת צבי מלאכי, לוד תשמ"ד, עמ' 345–360 (המאמר פורסם באנגלית בקובץ *Communautés juives des marges sahariennes* (בשיתוף אפרים ווסט), "מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה", קרית ספר סד (תשנ"ב–תשנ"ג), עמ' 737–746; מ"ע פרידמן, "הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן", אסופת קרית ספר – מחקרים במדעי היהדות וביקורות ספרים, בעריכת יהושע רוזנברג, ירושלים תשנ"ה [מוסף לכרך ס"ח של קרית ספר], עמ' 151–154. לאחרונה הועלו שיקולים חדשים כדי לקבוע את מוצאו המזרחי של הסידור – ראה אורי ארליך, "נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור", כנישתא ד (עומד להופיע).

24 לשאלת ייחוס התפילות שבסידור רס"ג לרב סעדיה עצמו ראה נעמי כהן, "לאופיו המקורי של סידור רב סעדיה גאון", סיני צה (תשמ"ד), עמ' רמט–רסז. לדמיונו של נוסח זה לנוסח הבא בסידור המיוחס לר' שמואל בר נתן ראה ארליך הנ"ל, לבעיית היחס בין נוסח הרמב"ם לנוסח יהודי תימן ראה יוסף טובי, "נוסח התפילה של יהודי תימן", תימא ז (תשס"א), עמ' 42–49. מקובל היום במחקר שנוסח התפילות שבכתבי היד של סדר רב עמרם גאון אינו משקף דווקא את נוסח התפילה הבבלית בזמנו ובמקומו של רב עמרם גאון – ראה ירחמיאל ברודי, "לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון", כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת שולמית אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 21–34.

25 ראה סדור תפילה נוסח בלדי... שיח ירושלים, חלק שלישי לראש השנה, קרית אונו, תשס"א, עמ' יז. המהדיר הסתפק בהערה "מסדיין את התפילה" אבל בתכלאל עץ חיים המקורי, כתב ידו של נכד המחבר, ח"ב, ראש העין 1983 [אין מספור עמודים] בא נוסח מלא של תפילת העמידה, ואחריה נוסף "ועומד ש"ץ ופורס על שמע... ומתפללין כמו שהסדיר וקדיש תתקבל".

26 ראה ישראל דוידסון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרצ"א, ג, עמ' 474, מס' 1460.

כאן "ואהבתך לא תסור ממנו לעולמים",²⁷ אבל בנוסחאות מזרחיות, כגון נוסח ארם צובה, אנו מוצאים "אהבתך וחמלתך וחסדך אל תסור ממנו מלכנו לעדי עד ולנצח נצחים כי תורתך היא עטרת לראשנו ותפארתנו סלה".²⁸ ולענייננו נתמקד בשני שינויים בין הנוסח האירופאי לבין הנוסח המזרחי:²⁹ האחד הוא הוספת שמות עצם לתיאור יחסו של הקב"ה לעמו – מלבד "אהבה" – כגון "חמלה",³⁰ "חסד" ועוד, והשני הוא השימוש בביטוי "נצח נצחים" במקום "לעולמים". דומה ששני השינויים האלה אופייניים לנוסח המזרחי כי הם באים ברוב עדויות הנוסח של הנוסח המזרחי שבדקתי. נמצא שהנוסח שבכ"י בראילן עומד בתוך: מצד אחד הוא מוסיף "חמלה" כמסורת המזרחית, ומצד שני הוא משתמש במונח "לעולמים" כנוסח האירופאי. מעניין שסידור רשב"ן גורס כאן "ואהבתך לא תסור ממנו עד נצח נצחים כי היא עטרת ראשנו".³¹ זאת אומרת, גם הוא נוסח ביניים, אך בכיוון שני: הוא מסתפק במילה "ואהבתך" כבמסורת האירופאית אך משתמש בביטוי "נצח נצחים" המצוי במסורת המזרחית. בסידור נוסח ספרד שנדפס בוונציה בשנת רפ"ז הנוסח הוא כנוסח האירופאי, אך בדפוס ליוורנו³² של נוסח ספרד הוסיפו את המילה "וחמלתך" בסוגריים.³³ אפשר ששרד בכ"י בראילן נוסח שהיה נהוג בצפון אפריקה לפני שהגיעו לשם

27 לנוסח אשכנז נציין את מחזור ויטרי (סי' קא), פירוש התפילה של הרוקח (מהד' משה הרשלה, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' תנ), סידור חסידי אשכנז (סידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא וסידור חסידי אשכנז, מהד' משה הרשלה, ירושלים תשל"ב, עמ' קלג; וכן הוא, בעיקרו גם בסידור ר' שלמה מגרמייזא [שם, עמ' קלב], אלא שהמילה "לעולמים" הושמטה). לנוסח ספרד נציין את אבודרהם (ירושלים תשל"ט, עמ' קנב), וכן, בעיקרו, בנוסח הרמב"ם: "ואהבתך לא תסור ממנו לעולם ועד כי היא עטרת ראשנו" (מהד' שבתי פרנקל, עמ' שכו). חריג הוא הנוסח שבפירוש התפילות והברכות של רבנו יהודה בר' יקר (מהד' שמואל ירושלמי, ירושלים תשל"ט, עמ' פ): "ואהבתך לא תמוש ממנו יומם ולילה". ר' דוד אבודרהם, שהעתיק את פירושו לברכה זאת מפירושו של רבינו יהודה בר' יקר, שינה את הנוסח במשפט האחרון לנוסח שהיה הנפוץ יותר ואף החליף את פסוקי הראיה כדי שיתאימו לנוסח הנפוץ.

28 וכן הוא בנוסח פרס (לקמן, הע' 50), אלא ששם, במקום "וחסדך" אנו מוצאים "תורתך ויראתך". גם הנוסח בסידור רס"ג דומה לנוסח אר"ץ: "ואהבתך וחמלתך לא תסור ממנו כי היא עטרת ראשנו לנצח נצחים" (עמ' כו). השוואת נוסח זה לנוסח אר"ץ מלמדת ש"לנצח נצחים" אינו מוסב על "כי היא עטרת ראשנו" אלא על "לא תסור ממנו". בנוסח רס"ג יש לראות את המילים "כי היא עטרת ראשנו" כמאמר מוסגר. נוסח מחזור רומניא (ראה גולדשמידט [לקמן, הע' 38], עמ' 132) ונוסח כפא (ראה שלמה טל [לקמן, הע' 50], עמ' 4) דומים מאוד לנוסח כ"י בראילן שבנוסח רומניא יש "וחסדך" במקום "וחמלתך" ובנוסח כפא יש "ויראתך וחסדך".

29 נתעלם כאן מן ההבחנה בין הנוסחאות "אל/לא תסור/תסור". אמנם, חילוף זה משמעותי ביותר כי הנוסח "אל תסור" הוא פנייה את הקב"ה בבקשה ברורה המנוגדת לתוכנה של הברכה שהיא ברכת שבח. לעומת זאת, הנוסח "לא תסור" הוא המישך של הפתיחה "אהבת עולם", שמבטאת את האמונה שהאהבה היא באמת "אהבת עולם" שלא תסור לעולם. אבל הנושא של ביטוי זה הוא האהבה והוספת שמות עצם נוספים, כגון "חמלה" ו"תורה", פוגעת במבנה הדקדוקי, כפי שכבר העיר הרב עובדיה יוסף בשו"ת יביע אומר, ח"ה, אורח חיים סי' יא, והובאו הדברים בילקוט יוסף, [חמ"ד] תשס"ד, עמ' תקנ (אבל במבוא לסידור חזון עובדיה השלם, [ירושלים תש"ן], עמ' 11, נאמר "וי"א וחמלתך"). הרב יוסף חיים מבגדד, בעל "בן איש חי", חיבר תפילה שנועדה להיאמר בשעת פתיחת הארון במנחה בשבת, ומופיע בה הביטוי "ואהבתך וחמלתך לא תסור ממנו לעולמים" (לשון חכמים, ירושלים [תשי"ב/1952], עמ' כג), ואפשר שהדבר מלמד שנוסח זה היה שגור בפיו.

30 הצירוף "אהבה וחמלה" מופיע בברכה המקבילה בקריאת שמע של שחרית. ר' יהודה בר' יקר ציין שצירוף זה בא כבר במקרא: "באהבתו ובחמלתו הוא גאלם" (ישעיהו סג ט).

31 וכן הוא בסידור קדמון שנדפס על ידי שמחה אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ז, עמ' 75, אלא שחסרות שם המילים "כי היא עטרת ראשנו".

32 בדקתי שתי הוצאות של תפלת החדש: ליוורנו תקע"ו, עט ע"א; תרפ"א, עו ע"ב.

33 דווקא אצל חסידים נקלט הנוסח "וחמלתך". העידו על ר' ברוך פנחס מסקאליא שנהג לומר "ואהבתך וחמלתך" – ראה: ישראל רבינוביץ, זרע ברוך על התורה, מיאמי ביטש תשי"ט, עמ' 73; ישכר צבי רינגל, אדיר במרום – מנהגים הליכות והלכות של... רבי דוד יצחק אייזק... מסקאליע, ברוקלין, נ"י תשס"ד, עמ' קעג. וראה עוד ראובן עמאר, לבי ער – נוסחאות דווקני בסדר התפילה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 124.

מגורשי ספרד, אך יש לשים לב שכתב היד שלנו נעתק אחרי הגירוש – כי אחרי מעריב של ליל כיפור באה בו ציטטה של מנהג האר"י לומר ארבעה פרקי תהלים אחרי תפילה זו.

מסמך חשוב לתולדות נוסח התפילה במרוקו שלפני גירוש ספרד הוא הקובץ "אהבת הקדמונים". הרב רפאל אהרון בן שמעון, בנו של הרב דוד בן שמעון (צוף דב"ש), הגיע לפאס שבמרוקו ומצא שם כתב יד אחד [!] של מחזור תפילה של יהודי מרוקו כפי שהיה נהוג לפני הגירוש, כתב יד שנועד כנראה לחזן בית הכנסת. הרב בן שמעון הדפיס את כתב היד בירושלים, בשנת תרמ"ט (1889), בשם "אהבת הקדמונים", ומתוכו אפשר לעמוד על מנהג מרוקו שלפני הגירוש. אך החיבור אינו סידור מקיף והוא כולל רק ליקוטים של תפילות מיוחדות לחגים ולמועדים אחרים, שאמנם שונים מן המוכר לנו בעדות אחרות של עם ישראל. אך ראוי לציין שבערבית של ראש השנה נזכר ב"אהבת הקדמונים" מנהג של הסדרת העמידה מ"זכרנו לחיים" עד "והאל הקדוש נקדש בצדקה", לפני אמירת המזמור של הערב המקדים את קריאת שמע וברכותיה (דף טז ע"ב) וכן בליל יום כיפור (כה ע"א).

גם במקומות אחרים באגן הים התיכון – קושטא ואגפיה (כולל יוון), מצרים, סוריה וארץ ישראל – מצאו המגורשים יישוב יהודי קדום. איזור זה היה כולו תחת שלטון האסלאם, אם כי התקיימו בו, מלבד השלטון העות'מאני, גם מדינות עצמאיות. בבירת האימפריה העות'מאנית, איסטנבול (שנקראה בפי היהודים "קושטא", קיצור של שמה הביזנטי של הבירה "קונסטנטינופול") היו כבר קהילות שונות של יהודים שהתארגנו בקבוצות על פי מוצאם. באופן כללי אפשר לחלק את היהודים שישבו בתקופה זו במרכז האימפריה העות'מאנית, תורכיה ויוון, לשלוש קבוצות: הקבוצה העתיקה היא של יהודים שישבו באיזור עוד לפני הכיבוש העות'מאני, בתקופת שלטון ביזנטיון, שנקראו "רומניוטים", ושמרו על מנהג רומניא (ביזנטיון); קבוצה שנייה היתה של יהודים דוברי ערבית, מסתערים, שבחלקם היגרו לתורכיה מארצות אסלאמיות אחרות בעקבות כיבושי העות'מאנים ובעקבות מדיניותה של האימפריה להגלות יהודים ממקום למקום; וקבוצה שלישית, של המהגרים מארצות נוצריות, בעיקר מספרד. מציאות זו היתה נוחה ליהודי ספרד, שלא ביקשו להיטמע בקהילה קיימת אלא להתקיים כקהילה עצמאית ולשמור על מסורת אבותיהם מתוך הכרה בעליונותה של מסורת זו על מסורותיהם של יהודים אחרים.³⁴ בשלונקי היו היהודים רוב האוכלוסיה, ובאמצע המאה ה־17 נרשמו בה למעלה משלושים קהלים; כדי לקבל מושג על ריבוי המסורות היהודיות בה נביא כאן את רשימת הקהלים: אבורא (Evora, פורטוגל), אוטרנטו (דרום איטליה), איטליה, ארגון, אשטרוק, אשכנזים, בעלי תשובה (קהל ספרדי), גירוש ספרד, ישמעאל (ספרדי), לוית חן (פורטוגלי), ליסבון ישן, ליסבון חדש, מדרש (קשטיליאני), מוטאלטו (Montalto?, איטלקי), מאיור (ספרדי), סיציליה ישן, סיציליה חדש, עץ חיים או עץ הדעת (ספרדי), פוליה (דרום איטליה), פרובנס, קורפו, קטלניה (גירוש), קטלניה ישן, קייאנה (Chiana?, איטליה), קלבריה (דרום איטליה), קלבריה ישן, קשטיליה (גירוש), קשטיליה חדש, שלום (או נווה שלום; ספרדי).³⁵

34 אפשר שתחושת העליונות נבעה לא רק מתחושה של עליונות תרבותם היהודית אלא אף מעליונות התרבות הספרדית על תרבותם של יושבי ארצות האסלאם – ראה ידידה כ' סטילמן, "השפעות ספרדיות על התרבות החומרית של יהודי מרוקו", מורשת יהודי ספרד והמזרח (לעיל, הע' 13), עמ' 359–366.

35 ראה: יוסף הקר, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית במאות ה־15–18", הפזורה היהודית הספרדית (לעיל, הע' 16), עמ' 29–30; צוניץ, Leopold Zuntz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes geschichtlich entwickelt*, Berlin 1919, p. 146. מציין שבשנת 1540 היו ארבעה עשר קהלים **לפחות**, והוא מונה אותם: 1 – אשכנזי; 2 – קסטיליאני; 3 – נוה שלום; 4 – לוית חן; 5 – אראגון; 6 – קטלון; 7 – פורטוגל או ליסבון; 8 – אבורה; 9 – איטליה; 10 – קלבריה; 11 – אפוליא; 12 – סיציליא; 13 – יונו; 14 – פרובנצלי. דברי צוניץ הוזכרו על ידי רייף (Stefan C. Reif, *Judaism and Hebrew*).

יוצאי ספרד ופורטוגל היו הרוב בערים הגדולות, קושטא ושלוניקי. מעמדו של קהל המגורשים התבטא בהדפסתם בשלוניקי, בסמיכות, הן של מחזור "נוסח ברצלונה מנהג קאטאלוניה" [1] (רפ"ז, 1526) והן של מחזור "למנהג . . . אשר היו מקדם במלכות ארגון" (רפ"ט, 1529);³⁶ דביקותם של המגורשים במסורת אבותיהם מתבטאת בהדפסת קובץ פיוטים לשבתות של "ארבע פרשיות" לפי מנהג פורטוגל – כ־350 שנה אחרי הגירוש (שלוניקי תר"ח/1858).³⁷ מתוך ההקדמה, שחלקה הועתק על ידי גולדשמידט, למדים אנו שהציבור השתוקק לומר פיוטים מסורתיים שנאמרו בשעת הוצאת ספרי התורה בשבתות מיוחדות אלה, לפי מנהג הקהילה הפורטוגלית.

אך לא רק הערכתם העצמית של הגולים היתה גדולה אלא גם המקומיים ראו את נוסח ספרד כנוסח עדיף. וכך מתואר המצב בשאלה שנשאלה מלפני ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם, רס"ו-שמ"ט [1506-1589]), חכם שנולד בשלוניקי למשפחה ספרדית ושימש רבם של "קהל גרוש" ו"קהל ליסבון" בעיר. בספר תשובותיו (שו"ת מהרשד"ם, חלק אורח חיים סי' לה) הוא כותב דברים אלה:

קהל אחד שסידר תפלתם כפי מנהג אבותיה' היה על דרך א' ולאור' הזמן וטלטול הגליות באו במלכות הלזו מלכות תוגרמה יר"ה ונתבלבלו המנהגים וכמעט נתהפך כל העולם לסדר תפלת ספרד יען כי הם הרבים במלכות זה ותפלתם צחה ומתוקה וכלם או רובם הניחו מנהגם ונמשכו אחר מנהג ספרד כמו שהוא היום בעיר ואם שאלוניקי יע"א שק"ק קאלאברייא ופרוינציא וסיסיליא ופוליא תפשו מנהג ספרד לא נשאר כמעט כי אם הק"ק אשכנז שלא שנו מנהג' ועתה נמצא כל הקהל שתפשו מנהגם על סדר תפלה ספר' קצת זמן ויש מערערים לומר שאינם רוצים להתפלל אלא כסדר מנהג אבותיהם ורוב הקהל רוב בנין ורוב מנין אינ' רוצים להתפלל אלא על סדר תפלת ספרד כמו שעשו זה ימים והיא התפלה סדורה בפיהם ואם יאמרו עתה סדר תפלת אבותיהם הקדום לא ידעו להתפלל וכמעט יפסידו תפלה לעולם לכן שואלין אם יפה עושים במה שתופשים מנהג ספרד.

המנהג המקורי של התושבים המקומיים לא נעלם מייד. מחזור רומניה נדפס שש פעמים בין שנת (ר"ע) (1510) לבין שנת תכ"ה (1665).³⁸ מנהג רומניא המשיך להתקיים באיזור קרים –

Uriel Heid, "The Jewish Prayer, Cambridge 1983, p. 227 אבן גם הוא לא ידע לקבוע מקורות יותר מדויקים. וראה עוד: Uriel Heid, "The Jewish Community of Istanbul in the Seventeenth Century", *Oriens* 6 (1953), pp. 299–314; Yosef Kaplan, "The Formation of the Western Sephardic Diaspora", *The Sephardic Journey: 1492–1992*, New York 5752, pp. 136–155.

36 לתיאור המחזורים ראה דניאל גולדשמידט, "מחזורים כמנהג קהילות יוון", מחקרי תפילה ופיוט (לעיל, הע' 4), עמ' 217–288. מחזור אראגון נדפס שוב בשלוניקי בשנת תקס"ד (1804) ועוד פעמיים, תרכ"ט (1869) ותרכ"ז (1917), שתייהן בשלוניקי. מחזור ברצלונה נדפס שוב, אף הוא בשלוניקי, רק בשנת תרפ"ז (1927). וינוגרד רושם שמחזור ברצלונה נדפס כבר בשנת 1500, וזאת על פי רישום של קאולי (ראה ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 666, מספר 1) אך לא מצאתי הוצאה זו במפתח הממוחשב של אוצר הביבליוגרפיה העברית. לא מצאנו שהדפיסו את מנהג קסטיליה.

37 גולדשמידט, שם, עמ' 271–272.

38 לתיאור המחזור ראה דניאל גולדשמידט, "על מחזור רומניה ומנהגו", ספר זכרון ליצחק בן צבי, ירושלים תשכ"ד (= ספונות ח [תשכ"ד]), עמ' רה-קלו [הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט (לעיל, הע' 4), עמ' 122–152]. במאמר זה נרשמו שלוש מהדורות של הסידור, משנת ר"ע (1510) עד שנת של"ד (1574). מהדורות נוספות של מחזור רומניא נזכרו שם (מחקרי תפילה ופיוט), בעמודים 218–220.

בשנת 1735 (תצ"ה) נדפס סדר התפילות כמנהג כפא (Feodesia) וקראסוב שבקרים בבית הדפוס של הקראים בקלעא (Chufut Kale), ונדפס שוב במזירוב בשנת תקנ"ג (1792), על פי דפוס קלעא, חלק ממנו העתק דף על דף מדפוס קלעא. בראשית הספר באה הערה מחכמי קרים המבכים שספרי התפילה שלהם בלו ואבדו ואין להם כבר בית דפוס. גאולתם באה בדמותו של הנגיד פרץ בהה"ר אברהם מק"ק מוהליבא שהבטיח להם שידפוס עבורם סידורים ויביאם אליהם מפולין. אין לנו ידיעות על הדפסות חדשות, וכאשר סידורים אלה בלו נראה שהמתפללים עברו לסידורים הספרדיים. שריד מעט למנהג רומניא נשאר בקהילת ינינה, קהילה קטנה בצפון מרכז יוון, שמגורשי ספרד לא הגיעו אליה, או שלא הצליחו להשפיע עליה. מהגרים מקהילה זו שמרו על מנהגיה בימים הנוראים עד ימינו ממש. בשני מקומות בעולם מקיימים יוצאי ינינה מניינים מיוחדים, לזמנים מיוחדים, לפי מנהגם המקורי: ב"ק"ק ינינא" (Kehila Kedosha Janina) שב-Lower East Side בניו יורק, ובבית כנסת "בית אברהם ואוהל שרה" בירושלים.³⁹

מצב דומה שרר גם בארצות האחרות במזרח, שגולי ספרד היגרו אליהן. במצרים מעיד ר' לוי בן חביב על שלושה קהלים: "ראשי קהילות הספרדים, ונבונים קהל המערבים, ונכבדי המוסתערבים" (שו"ת הרלב"ח, סי' כו);⁴⁰ ה"מערבים" הם יהודים שהיגרו מצפון אפריקה המערבית, בעיקר ממרוקו. תיאור יפה של המצב בירושלים בשנת רפ"ב (1522) מוסר ר' משה באסולה: "הקהל מכל מינים, יש טו בעלי בתים אשכנזים וספרדים לרוב, ומוסתערבים הם מורסקים תושבי הארץ מקדם, ומערבים הם שבאו מבברריה, בין כלם כמו שלש מאות בעלי בתים".⁴¹ בדומה לכך מוצאים אנו בצפת את ר' יששכר אבן סוסאן, יליד פאס, כרבה של קהילת המערבים במקום והוא מספר על ביקור ר' יוסף קארו בבית הכנסת שלו.⁴² מתוך דבריו למדים אנו על מציאותו של בית כנסת לקהל הסיציליאני בצפת ושהם קיבלו לוח שנה מר' חיים חבר בדמשק כדי לתלותו בבית הכנסת שלהם (ז ע"א-ע"ב).⁴³ וכל זאת, כמוכן, מלבד קהילות

39 לתיאור קהילת ינינה ראה: Rivka & Ben-Zion Dorfman, *Synagogues Without Jews and the Communities that Built Them*, Philadelphia 2000, pp. 109–116.

40 וראה עוד אברהם דוד, "לדמותה של החברה היהודית במצרים אחרי גירוש ספרד", חברה ותרבות – יהודי ספרד לאחר הגירוש, בעריכת מיכאל אבוטבול ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 59–77.

41 מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, מהד' י' בן-צבי, ירושלים תרצ"ח, עמ' 61. המקום צוין על ידי דוד (שם), עמ' 151; דברי באסולה נדפסו גם אצל אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון, א, רמת גן תשל"ו, עמ' 149. לתולדות היישוב היהודי בירושלים בפרט ראה אברהם דוד, "עלייתם של מגורשי ספרד לארץ-ישראל והשפעתם על היישוב היהודי בירושלים", תרבות והיסטוריה (לעיל, הע' 1), עמ' 170–147.

42 תיקון יששכר, ונציה של"ט, חלק המנהגות, נו ע"א. במקום אחר הוא מציין שהקהל התחלק למוסתערבים ולספרדים (חלק המנהגות, נו ע"א).

43 ובדף לב ע"א הוא מזכיר ספר כתוב של מנהגות המוסתערבים בקשר למנהג קריאת פרקי אבות בין פסח לעצרת. אופייני לנושא שלנו הוא הסיפור שהוא מוסר על אירועים הקשורים לחלוקת פרשת השבוע. כאשר פסח חל בשבת, השבת הבאה היא אסרו חג של פסח, שבת רגילה לבני ארץ ישראל, ובני ארץ ישראל חוזרים לקרוא את פרשת השבוע לפי הסדר הקבוע, אבל בחוץ לארץ שבת זו היא יום טוב שני של גלויות וקוראים בה מעניין המועד. נמצא שיש פער של פרשה אחת בין בני ארץ ישראל לבני חוץ לארץ. הדבר בא על תיקונו רק סמוך לחג השבועות, שבני חוץ לארץ קוראים שתי פרשיות מחבורות, "בהר" ו"בחוקות", בעוד בני ארץ ישראל קוראים את "בחוקות" בלבד; בקהילה המערבית בצפת הועלה הרעיון שבני ארץ ישראל יפרידו בין פרשת "תזריע" לבין פרשת "מצורע" כדי להקדים את ההתאמה עם בני חוץ לארץ. והנה, בשנת ש"ה התקבצו כל חכמי צפת ואוששו את המנהג המקומי, למרות שהוא האריך את הפירוד בין בני ארץ ישראל לבני חו"ל, אך שלוש שנים אחרי כן, בשנת ש"ח, התקבצו חכמי הספרדים לעצמם והחליטו להפריד בין "תזריע" ל"מצורע" ושלחו לחכמי המוסתערבים שיצטרפו אליהם. המוסתערבים סירבו משום שזה הוא "מנהג אבותינו וקדמונינו בידינו מעולם ושנים קדמוניות". ר' יששכר אבן סוסאן הצדיק אותם כי "עדין הם התושבים הקדמונים בארץ" (לב ע"א-ע"ב). למחלוקת בעניין פורים בערים שספק מוקפות חומה ראה שם, נט

המוסותעריבים. על המציאות בדמשק מעיד ר' משה באסולה שיש בה "ג' בתי כנסיות . . . אחד של ספרדים ואחד של מוריסקים ואחד של ציציליאנים".⁴⁴

גם בירושלים היו המגורשים לרוב בקהילה, ומנהיגיה היו מהם. ר' ישראל מפירושא (Perusia, Perugia), שכתב לאיטליה (רע"ז-רפ"ג, 1517-1523) על מנהגי ירושלים, מספר שאמרו לו שבזמן ר' עובדיה מברטנורה היו מתפללים כמנהג המוסותעריבים, שפוסקים כמו הרמב"ם, "אבל עתה כשנתוספו הספרדים יצ"ו, כמעט מבטלין כל הלשונות ברוב ועושים כרצונם. ומהזנים, ג' מהם ספרדים ואחד מסתערב, וכל אחד מהם אומר כרצונו. זה אומר קדושת כתר יתנו לך. ואחד אומר נקדש או נעריצך וגם יש שינוי לקדושה עצמה".⁴⁵

אם נמשיך את סיורנו לאורך החוף המזרחי של הים התיכון נמצא מצב דומה בארם צובה (חלב, Aleppo).⁴⁶ נוסח התפילה העתיק של יהודי ארם צובה, שנחשב על ידי עזרא פליישר כאוצר בלום של מנהגי ארץ ישראל,⁴⁷ נדפס פעמיים בוונציה במאה הט"ז, בשנת רפ"ז (1527) ובשנת ש"ך (1560), ויותר לא נדפס. לאחרונה הדפיסו יוצאי חלב בניו יורק סידור לפי מנהגם והוא אינו אלא נוסח ספרד רגיל.⁴⁸ אין בידינו לקבוע בדיוק כיצד ומתי נעשה נוסח ספרד לנוסח של יהודי ארם צובה.

מאלפת במיוחד היא פרשת נוסח התפילה בפרס. נראה שנוסח התפילה שלפני גירוש ספרד היה דומה לנוסח התפילה שבסידור רס"ג – אין צריך לומר שיהודי פרס העתיקו את נוסח רס"ג מסידורו אלא שהנוסח המצוי בסידור רס"ג הוא הנוסח שהיה רווח במזרח. דבר זה סביר ביותר מכיוון שיש לפקפק אם הנוסח הבא בכתב היד של סידור רס"ג שהגיע לידינו הוא אכן נוסחו של הגאון.⁴⁹ אין אנו יודעים מתי עברו יהודי פרס ממנהגם הקדום לנוסח ספרד. סידור התפילה הנחשב כנציג הטוב ביותר של נוסח פרס, כ"י ENA 23, נכתב אחרי הדפסת השולחן הערוך בשנת שכ"ה (1565), ופורסם במהדורה פקסימילית על ידי שלמה טל – עיקרו של הסידור הוא נוסח ספרד אבל יש בו שקיעים של הנוסח הקדום.⁵⁰

ע"ב. אחרים מזכירים שנים עשר קהלים בצפת: מלבד המוסותעריבים, היו קהילות של יוצאי פורטוגל, קסטיליה, ארגון, סביליה, קורדובה, מערבים, קלבריה, אפוליה, גרמניה, והונגריה – ראה: Amnon Cohen & Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Town of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978, p. 159 (צוין על ידי יוסף דיוויס: Joseph Davis, "The Reception of the Shulchan Aruch and the Formation of Ashkenazic Jewish Identity", *AJSReview* 26, p. 254 n. 16, [2002]).

44 ראה יערי (לעיל, הע' 41), עמ' 152.

45 ראה אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 169 (צוין על ידי מינה רוזן [לעיל, הע' 17], עמ' 83). רוזן תיארה את מעבר ההנהגה מן המוסותעריבים לספרדים שם.

46 נוסח העמידה במחזור ארם צובה הודפס על ידי נתן פריד, "מנהגים 'לא ידועים' בתפילה", תגים ב (תשל"א), עמ' 109-122.

47 ראה פליישר (לעיל, הע' 22), במפתח לפי "ארם צובה".

48 לתולדות הקהילה בחלב והתמזגות המוסותעריבים עם המגורשים ראה אברהם כהן טויל, "מגורשי ספרד בקהילת ארם צובה (חלב) במאה השש עשרה", מורשת יהודי ספרד והמזרח (לעיל, הע' 2), עמ' 97-107. וראה שם בייחוד הערה 47, שבה הוא מעיר שנוסח ארם צובה הקדום נעלם מן העולם והוחלף על ידי נוסח ספרד.

49 ראה לעיל, הע' 24.

50 ראה שלמה טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א. טל מוצא בסידור דמיון לסידור רס"ג וקובע שנוסחו משקף את מנהג פרס לפני שזה הושפע על ידי מנהג ספרד – שם, עמ' מ-מא. יש זיקה בין כתב יד פרסי זה לבין נוסח התפילה של יהודי קאי פנג פו שבסין (Kai Feng Fu) ואפשר שהדבר מלמד שהנוסח הפרסי נשאר בטהרה גדולה יותר בקהילת סין הנידחת – ראה: Burton L. Padoll, *A Study of the Liturgy of the Jews of Kai Feng Fu*, Master of Arts, Hebrew Union College, Cincinnati 1957; Thesis for . . . רפאל יהודה צבי ורבלובסקי, "על יהודי קאפינג, מוצאם ונוסח תפילתם", פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 44-60.

מסונף לסיפור של נוסח פרס הוא הסיפור של נוסח התפילה בבוכרה. יהודי בוכרה התפללו לפי נוסח פרס הקדום עד סוף המאה הי"ח, ושליח ירושלים, ר' יוסף ממאן, שהוא עצמו נולד במרוקו, שכנע אותם להתפלל לפי נוסח ספרד.⁵¹

נוסח ספרד בתימן

פרשה שונה מאוד מזו שתיארנו עד כה היא פרשת השפעת הנוסח של יהודי ספרד על נוסח התפילה של יהודי תימן. אין בידינו ידיעות על מגורשים שהגיעו לתימן⁵² ויהודי תימן המשיכו להתפלל בדרך כלל בדרכי אבותיהם, בשינויים מעטים, זמן רב אחרי הגירוש. אבל כדי להבין כיצד חדרה השפעת נוסח ספרד לתימן חייבים אנו להציג את תולדות נוסח התפילה של יהודי תימן עד תחילת ההשפעה הספרדית.⁵³

תימן נכבשה על ידי הפרסים בשנת 575, ובתקופה זו נוצרו קשרים בין יהודי תימן ליהודי בבל. מסמכים שנמצאו בגניזה הקאהירית מלמדים שבמאה העשירית קיימו יהודי תימן קשרים עם ישיבות הגאונים בבבל ואף תרמו להן כספים (וגם לשיבות ארץ ישראל). תרומתם לשיבות בבל מופיעה כתרומה השנייה בגודלה בין קהילות היהודים בכל מקום שתרמו לשיבות. העתקי המסמכים נמצאו בפוסטאט (קאהיר) משום שקאהיר שימשה תחנת מעבר בדרך בין בבל לבין עדן – אבל עדן לא היתה תחנה סופית, והיא מילאה תפקיד חשוב כתחנת מעבר במסחר הימי שבין מצרים לבין הודו.

לאור האמור סביר לומר שנוסח התפילה בתימן היה דומה, אם לא זהה, לנוסח התפילה שבסידור רס"ג. התאמה זו יכלה לנבוע מהיות הנוסח השמור בסידור רס"ג נוסח בבלי שרווח באותו זמן או מקבלת יהודי תימן את נוסח רס"ג כנוסח מוסמך. אין להתפלא על כך, שהרי השפעתו של רס"ג על תימן ניכרת עד היום. התימנים תרגמו את התורה בשעת קריאתה לערבית על פי תרגומו של רס"ג, והוא ה"תפסיר" שלהם; פיוטי ה"הושענות" של רס"ג נתקבלו בסידור התימני, כמו גם שלוש עשרה הסליחות שרס"ג חיבר לתפילת שחרית של יום הכיפורים. בין מנהגי התפילה המיוחדים המשותפים לסידור רס"ג ולמנהגי תימן יש למנות אמירת "והוא רחום" לפני תפילת מנחה ובשחרית לפני "אשרי ובא לציון", וסדר ספירת העומר בתימן הוא בארמית, כמו בסידור רס"ג. הזיקה לרס"ג בולטת בקשר לנוסחאות ההגדה של פסח: רס"ג מציין ש"רבים מחברינו מוסיפים בספור הגאולה ארבעה הדבורים האלה", והוא מסיק ששלושה מהם (הרחבה פיוטית לברכת הקידוש, הרחבה פיוטית לברכת הגאולה והרחבת המדרש לעשר המכות) הם הוספות של רשות; אחת מהן, הרחבה פיוטית של ברכת הגפן, היא הוספה שאסור לאומרה. בהגדות תימן העתיקות נמצאו שלוש ההוספות המותרות וההרחבה האסורה לא נמצאה בהן. אולם, עדיין אפשר שנוסח תפילתם של יהודי תימן לא הועתק מסידור רס"ג שבידינו אלא שהוא

⁵¹ על שליח זו ופועלו ראה גיורא פוזילוב, "מצבם הרוחני של יהודי בוכרה במאה הי"ט", סיני קטז (תשנ"ה) עמ' רמט-רע.

⁵² אבל בתקופה מאוחרת יותר חכמי תימן הושפעו מן הספרדים בארץ ישראל, ובעיקר מחכמי צפת ומשד"רים שהגיעו לתימן – ראה אהרן גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן בהשפעת השולחן ערוך וקבלת האר"י, רמת-גן תשס"ה, עמ' 65–79.

⁵³ לכל המובא להלן השווה טובי (לעיל, הע' 24), עמ' 29–64.

נוסח שהיה קיים, והיה קיים גם בתימן. ייתכן שהמילים "רבים מחברינו" בדברי רס"ג כוללות גם את יהודי תימן, שנהגו לומר פרקים אלה לפני שרס"ג רשם אותם.⁵⁴

עליית שמשו של הרמב"ם צמצמה את מקומו של רס"ג בתימן. הרמב"ם נחשב כ"מרא דאתרא" של יהודי תימן, ובמבוכתם ובמצוקתם על משיח השקר הם פנו אליו והוא השיבם באגרת הידועה כ"אגרת תימן". המכתב נשלח בשנת 1174 לערך, בהיות הרמב"ם בן שלושים ושש.⁵⁵ השמועה על הערצת הרמב"ם על ידי אנשי תימן הגיע עד הרמב"ן הספרדי, שהעיד "כי שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן, קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצות לשמן, והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש 'בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה בין מיימון'".⁵⁶ מנהגם של בני תימן היה דומה למנהגן של קהילות אחרות להוסיף לבקשת הישועה בקדיש שישועה זו תגיע בחיי מנהיגם, ובדרך כלל הוסיפו במקום זה את שמו של הגאון הבבלי או של הגאון הארץ ישראלי.⁵⁷ מנהג זה מלמד שיהודי תימן ראו ברמב"ם את הסמכות הרוחנית העליונה שלהם, על כן מובן שכשם שלימוד ספרו ההלכתי של הרמב"ם, "יד החזקה", דחה את לימוד התלמוד בתימן, כך דחה ה"סידור" שלו את נוסח התפילה שהיה נהוג לפניו. בכל אופן, יש זהות כמעט מוחלטת בין "סידור" הרמב"ם לבין רוב סידורים העתיקים של בני תימן. זהות זו כה גדולה עד שאחד מחכמי תימן ביקש לקבוע שהרמב"ם העתיק את נוסחתו מסידורי תימן.⁵⁸ ברם, די ברור שעד ימיו של הרמב"ם היה נוסח סידורם של בני תימן דומה לנוסח סידור רס"ג, ורק בעקבות התפשטות ספרי הרמב"ם קיבלו יהודי תימן על עצמם להתפלל לפי נוסח סידורו. ואף על פי שיהדות תימן לא היתה מנותקת משאר העולם וקלטה בסידור התפילה שלה פיוטים ספרדיים של ר' יהודה הלוי ושל שלמה ׳ גבירול, ואף קלטה תוספות בהשפעת הקבלה, יסוד נוסחה נשאר נוסח הרמב"ם, עד המאה ה"ז. מציאות זו מתועדת בסידורים התימניים בני המאה ה"ד: אחד העדים הטובים של נוסח התפילה בתקופה האמורה הוא "תכלאל הקדמונים", שהועתק מכתב ידו של הסופר ר' יחיא אלבשרי בצנעא, בשנת רע"ח (1618), שכינה את עצמו "אבנר בן נר השרוני".⁵⁹ והשווה אל כתב יד קדום משנת רנ"ח (1498).⁶⁰

במאה ה"ז החלו דעותיו של האר"י להתפשט בעולם היהדות ובאותו זמן גם נתפרסם ה"שולחן הערוך" של ר' יוסף קארו. האר"י היה אמנם ממוצא אשכנזי והיגר לצפת ממצרים, אבל הוא התפלל בצפת בעיקר על פי נוסח ספרד – "כוונותיו" בתפילה נערכו על פי נוסח ספרד, ויהודים שרצו להתפלל על פיהן נאלצו לאמץ את נוסח ספרד, אם ברב אם במעט ההכרחי. יהודי

54 השווה: משה גברא, מחקרים בסידור תימן, א: הגדה של פסח, קרית אונו תשמ"ט, עמ' 7-9; יצחק גלוסקא, התפילה במסורת תימן – בחינות לשוניות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 5 הע' 26 ובספרות הרשומה שם.

55 ראה יצחק שילת, אגרות הרמב"ם, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' עח.

56 ראה אגרת קנאות, ליפסיה תר"ט, עמ' 9.

57 ראה מרדכי עקיבא פרידמן, "בחייכון וביומיכון ובחיי דרבנא משה", ציון סב (תשנ"ז), עמ' 75-78.

58 הרב קאפח טען שהרמב"ם העתיק את נוסח התפילה שלו מתוך סידורי תימן – ראה ספר משנה תורה... הגיה ליקט ופירש: יוסף קאפח, כך ב: אהבה, קרית אונו [חש"ד], עמ' תשח-תשיא. לנושא כולו ראה גברא (לעיל, הע' 58), עמ' 1-28.

59 ר' יחיא בשרי היה בן גילו של ר' שלם שבזי, גדול משוררי תימן – ראה יהודה רצהבי, "שבזי, שלום", האנציקלופדיה העברית, לא, עמ' 397-398. ר' יחיא היה סופר מהיר ונשארו כתבי יד רבים שהועתקו על ידיו.

60 נראה שכתב היד הקדום היה בידי הרב קאפח (ראה צ' מדמוני, "הרמב"ם ונוסח התפילה של יהודי תימן", יהדות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ויוסף טובי, ירושלים תשל"ו, עמ' שעח). כתב יד קדום אחר, משנת 1594, מצוי במכון בן צבי (מספרו 1194; ראה מדמוני, שם). פקסימיליה של כתב היד יצאה לאור על ידי י' חובארה, ירושלים תשכ"ד. עותק חדש הוכן על ידי הרב שלום קורח והופץ בדפוס צילום בירושלים תשכ"ד. וראה יהודה רצהבי, במעגלות תימן – מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 124.

תימן התקשו לקנות ספרים שנדפסו בארצות אירופה ועל כן נהגו להעתיק בכתב יד את הספרים המודפסים שהגיעו לידיהם. השולחן ערוך הועתק בתימן בשנת ש"ב (1592), חמש עשרה שנים אחרי פטירתו של ר' יוסף קארו. מכיוון שמנהגי האר"י והידיעות על ר' יוסף קארו הגיעו אל תימן מארץ ישראל, קראו אנשי תימן למנהגים אלה "שאמי" – צפון סוריה (ארץ ישראל);⁶¹ למנהג המקומי הקדום יותר קראו "בִּלְדִי" – מקומי; כמובן, מידת ההשפעה של מנהגי האר"י ופסקי ר' יוסף קארו היתה שונה בקהילות השונות בתימן.⁶² אבל עדיין נשאר הרובד הרמב"מי עיקר בתפילת יהודי תימן ובמנהגיהם, ונהגו במנהג "שאמי" רק בדברים שוליים. ר' יצחק בן אברהם ונה (מהרי"ו; נפטר בשנת תט"ו, 1655)⁶³ כתב תכלאל שכלל בו הוספות מן הסידור הספרדי, כגון "תיקוני שבת מלכתא", תפלת הגשם לשמיני עצרת, "תקון טל לחג הפסח", ו"אזהרות" ר' שלמה ׳ גבירול לחג השבועות. במהדורתו ניכרת גם השפעת הקבלה.⁶⁴ מהרי"ו חיבר גם את הפירוש הראשון לתכלאל, שנקרא "פעמון זהב", שמוכר יותר בשם "חידושי". בשער הספר נאמר שהמחבר "קרא שם הפירוש הזה 'פעמון זהב ורמון על שולי המעיל סביב' מדברי חז"ל הפוסקים, חדשים גם ישנים, ומעט מדברי הקבלה האמתית מספר הזוהר וספר שערי אורה כאשר יראה המעיין ועיניו לנוכח יביטו".⁶⁵

השינוי הגדול בתימן חל אחרי גלות מוזע (תל"ט [1679] – ת"ם [1680]), שהיתה קשה ביותר.⁶⁶ המסורת התימנית מספרת ששלושים אחוז מן הגולים מתו בגלותם.⁶⁷ בשוכם מן הגלות ביקש השר שלום ׳ אהרן עראקי אלאוסטא (האומן),⁶⁸ שיסד בית כנסת גדול שנקרא על שמו "אלאסטא",⁶⁹ לקבוע שנוסח השאמי, דהיינו נוסח ספרד, יהיה הנוסח הקבוע של כל יהודי תימן.⁷⁰ וכך מתאר בית הדין בצנעא, בשנת תרל"א (1871), את הניסיון הזה:

ובזמן שעמד הנשיא ר' שלום עראקי שהיה משנה למלך הערבי המולך בצנעא, והיו ידיו רב לו לעשות כרצונו וביד חזקה הכריח קהילות רבות להתפלל ע"פ

- 61 הכינוי "אלשאם", בערבית המוסלמית, היה מכון לסוריה הרחבה, שכללה גם את ארץ ישראל, אבל בשיח היהודי הוא היה מכון לארץ ישראל – ראה טובי (לעיל, הע' 24), עמ' 29 הע' 2.
- 62 ראה גימאני (לעיל, הע' 52), עמ' 117–131.
- 63 לתאריך פטירתו ראה: משה גברא, "לפעלו של רבי יצחק ונה בסידורו 'פעמון זהב'", תימא ד (תשנ"ד), עמ' 55 הע' 2; מדמוני (לעיל, הע' 30) עמ' שפ–שפא.
- 64 ראה משה חלמיש, "הקבלה בסידורו של רבי יצחק ונה", תימא ה (תשנ"ו), עמ' 65–82 [= הנ"ל, הקבלה בתפילה, בהלכה ובמנהג, רמת'גן תש"ס, עמ' 205–219].
- 65 ראה: יהודה רצהבי, "ספרות יהודי תימן", קרית ספר כח (תשי"ג), עמ' 395; גברא (לעיל, הע' 63), עמ' 54–65.
- 66 ראה: יהודה רצהבי, "גלות מוזע", ספונות ה (תשכ"א), עמ' שלז–שצה; יהודה רצהבי, "גרש מוזע לאור מקורות חדשים", ציון לו (תשל"ב), עמ' 173–197.
- 67 ראה עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד, עמ' יב.
- 68 כך מעתיקים הרוב את שמו של האיש אך יש שהעתיקו "אלאצטא" – ראה יצחק רצאבי, "מאמר דברים כהוייתן – בירור האמת על נוסח התפילות הקדום של ק"ק תימן יע"א", צפונות ד/ג [טו] (תשנ"ב), עמ' סב–סג.
- 69 למשמעות הכינוי ראה יוסף טובי, "עלייתו ונפילתו של משפחת עראקי", עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 165. על ר' שלום אלאוסטא ראה: יוסף קאפח, "ספר 'דופי הזמן' לרבי סעיד צעדי", ספונות א (תשי"ז), עמ' ריד הע' 199, עמ' רכב, עמ' רלב הע' 296; יוסף קאפח, "קורות ישראל בתימן' לרבי חיים חבשוש", שם ב (תשי"ח), עמ' רסז–רעא.
- 70 ראה קרח (לעיל, הע' 67), עמ' יז.

סידור האר"י נוסח ספרד ולעזוב סידור התפילה להרמב"ם. וגם שלא לגלח בימי העומר וכיצא בענינים אלו. וקצת קהילות עמדו על עמדם ולא אבו שמוע לו.⁷¹

אפשר שבין שיקוליו של שלום ן' אהרן עראקי אלאוסטא היה הרצון לאחד את כלל ישראל בנוסח אחיד,⁷² אבל דומה שפעל כאן גם גורם טכני שעזר לו בקידום מטרתו. רבים מכתבי היד התימניים נעלמו בתקופת גלות מוזע וספרי הדפוס שבאו מארצות אירופה, שהיו בנוסח ספרד על פי האר"י, היו זולים. וכך תיאר מאבק זה ר' חיים חבשוש:

כה"ר יחיא בן השר הנעלה שלום הכהן אלעראקי, הוא אשר עמד בפרץ לבטל המנהגים הקדמונים ולהחזיק במנהגים החדשים, עד אשר נתעוררה מריבה גדולה והלך לבתי כנסיות לכוף אותם להניח הסידורים הקדמונים שבידיהם ולקבל המחזורים, ומפני גודל מעלתו ומעלת אביו השר, תשע עשרה בתי כנסיות קיבלו עליהם לבד משלש בתי כנסיות הכינו עצמם בבתי כנסיות לעמוד עליו במקלות ולא אבו לשמוע לו.⁷³

ליד ר' שלום עראקי פעל גם ר' דוד משרקי, שחיבר פירוש על חלק אורח חיים של השולחן הערוך, וקראו "שתילי זיתים",⁷⁴ והוא אף גינה את הרמ"א בהגהותיו משום שראה בהן פירצה בניסיון ליצור מנהג אחיד לכלל ישראל.⁷⁵

אחת מדמויות המפתח בתולדות התפילה בתימן הוא ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ, תע"ה): [1715?] – תקס"ה [1805]].⁷⁶ מהרי"ץ למד אצל שני גדולי הדור שלפניו, ר' דוד משרקי ור' יחיא בן שלום עראקי הכהן – מובן אפוא שימשיך בדרכם ויקבל את פסקיו של ר' יוסף קארו בשולחן ערוך. גישה זו התבטאה בחיבוריו הראשונים, ביניהם "אגדתא דפסח", אך ברבות הימים חזר בו מעמדתו הראשונה והחליט לקיים את מסורת התימן הקדמונית. אין אנו יודעים אם חזר בו עוד בצעירותו או רק לעת זקנה, בכל אופן חיבורו הליטורגי החשוב, העתקה מלאה של כל התפילות עם פירושו הנודע בשם "תכלאל עץ חיים", נכתב אחרי שהחליט לקיים את מסורת התימן הקדומה ולנהוג כדעת הרמב"ם, אף נגד השולחן ערוך. כתב יד של חיבור זה, שהועתק בכתב ידו של נכד המחבר שרד עד ימינו, והוא יצא לאור במהדורה פקסימילית על ידי יעקב קרואני, בראש העין, בשנת 1983. תכלאל זה כולל בתוכו גם את הגדת הפסח, שהיא מהדורתו השנייה של מהרי"ץ לחיבור זה. וכך כותב מהר"י צאלח בתכלאל, בכעין מבוא להגדה של פסח:

אמר הצעיר הכותב: הנה בימי בחורותי, זה לי כמו ח"י שנה, אשר כוננה וטפחה ידי סדר אגדתא דפסחא, בכל הפירושים והדינים השייכים לסדר הלילה, כי ה' הטובה עלי. וראיתי עתה בקצת דינים הבאים שם כי לא זו הדרך. יען כי שם באו

71 ראה רצון ערוסי, "המחלוקת בענין ברכת המוציא בסעודת הסיבה של רבים – תשובה מכ"י להרב יוסף אלקארה ז"ל", צהר לחשיפת גנוזים מתימן, בעריכת יהודה לוי נחום, תלאביב תשמ"ו, עמ' שמד.

72 שם.

73 שם, עמ' שיב-שיג.

74 נדפס פעמיים בירושלים תרמ"ו-תרנ"א, תרמ"ו-תרנ"ה – ראה שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 198-200.

75 ראה משה גברא, "היצירה הדתית", תימן, בעריכת חיים סעדון, ירושלים תשס"ב, עמ' 69.

76 הוא פירש גם את חלק יורה דעה, בפירוש שנקרא "ראשי בשמים", וחיבר ספר שאלות ותשובות, שנקרא "רביד הזהב" – ראה יוסף טובי, "רבי יחיא צאלח אישיותו ופעלו", עיונים במגילת תימן (לעיל, הע' 69), עמ' 187.

תוך הדינים בקצתם לדעת הש[ולחן] ע[רוך] ואחרונים, לא לפי מנהג שנהגו בו אבותינו קמאי דקמאי, עפ"י ספרים ועפ"י סופרים הרמב"ם והגאונים. והשתא הדרי בי [ועכשיו חזרתי בי] וחזרתי וליבנתי וביררתי הדינים עפ"י המנהג הקדום כל דין ודין בשם אומרו וזכור אזכור ותשו"ח עלי נפשי כזה ששאלו להתנא הגדול מה"ר חאגיז בספרו הלק"ט עם הספרדי יכול לברך שתי ברכות על התפלין והיתה תשובתו "שמחה היתה לי אם הייתי ממשפחת אשכנזים דהכי מפורש בתנחומא וכו' אבל ומה אעשה ואין לי לשנות ממנהגי אבותי וכו'" יע"ש הרי לך דסייג סייגו הראשונים ואין לשום אדם לפרוץ גדרן וסייגן ובלאו ד"ל לא תסור" קאי עליה ולהיות כי כבר נפשטו סדרי האגדה שכתבתי, ויד הכל ממשמשים בהם ומעתיקין אותם, לכן הנני מחלה פני משכיל מעיין להגיה קונדרים. כאשר כתבתי כאן מהדורא בתרא ה"י זו דרך ישרה שיבור לו האדם ע"פ מנהג אבותינו ומאן דבעי למהוי חסידא ליקיים מילי דאבות.

בין "חידושי" של מהרי"ץ בתכלאל שלו יש לציין שהוא כלל עשר סליחות שנתחברו על ידי סבו, ר' צאלח בן יחיא, וקינה אחת לתשעה באב שהוא עצמו חיברו, "שאו קינה בקול נגרה, לבית מקדש שרפו יה".⁷⁷ סידור מהרי"ץ נדפס בירושלים פעמיים בצורה מלאה, עם הפירוש, בשנת תרנ"ד (ג' חלקים) ובשנת תשל"א (ד' חלקים); ובלי הפירוש, בשם "תפלת כל פה", בתל-אביב בשנת תרצ"ה, ושנית בירושלים, בשם "שיבת ציון", בשנת תשי"ב, בעריכת הרב יוסף קאפח. תכלאל מהרי"ץ אינו נקי מהשפעת הקבלה וחוגי המקובלים.⁷⁸ לדוגמה נציין שבחיבורו נמצא את כל פרקי קבלת שבת, שמקורה בהנהגת האר"י בצפת, כולל הפיוט "לכה דודי" של ר' שלמה אלקבץ והפיוט "בר יוחאי" מאת ר' שמעון לביא. דוגמה להשפעת סתרי הקבלה על דרכי חשיבתו של מהרי"ץ הוא פירושו לסימן המפורסם של ליל הסדר "קדש ורחץ": כאן הוא כותב ש"מור" רומז לסטרא אחרא, שיוכרע ויושפל לפני הקדושה. בראשית המאה ה"ט, כאשר קמה תנועת ה"דרדעים", שהושפעה מן ההשכלה והתנגדה לקבלה, היא אימצה את התכלאל של מהרי"ץ ונה כנוסח תפילה הנקי מהשפעת הקבלה.⁷⁹

המחלוקת בין התימנים בעניין נוסח התפילה ממשיכה להתקיים גם אחרי שרוב בני העדה עלו לארץ: חלק מבני העדה שומרים על נוסח הַפְּלִי בעוד חלק אחר מתפללים לפי נוסח ספרד. המתפללים לפי נוסח ספרד טוענים שהחזרה לנוסח תימן המקורי אינה אלא מעין "רפורמה", "חזרה למקורות", בעוד שלאמיתו של דבר יש לראות כל נוסח כפרי תהליך היסטורי שלא פסח גם על יהודי תימן. חוקר תימני מודרני קבע ש"רוב יהודי תימן בימינו מתפללים בנוסח ספרד, ומקצתם בנוסח תימן המקורי".⁸⁰

77 ראה אוצר השירה והפיוט (לעיל, הע' 26), ג, עמ' 404. הקינה נדפסה גם בסדור תפלה נוסח בלדי ... שיח ירושלים, בעריכת יוסף קאפח, קרית אונו תשס"א, א, עמ' תח-תט.

78 ראה משה חלמיש, "רבי יחיא צאלח (מהרי"ץ) והקבלה", תימא ד (תשנ"ד), עמ' 66-92 [= הנ"ל, הקבלה בתפילה (לעיל, הע' 64), עמ' 220-241].

79 על המחלוקת בין הדרדעים לבין העקשים ראה בתיציון עראקי קלורמן, "השכלה, יהדות ואסלאם והוויכוח על הקבלה בתימן", קנאות דתית, בעריכת מאיר ליטבק ואורה לימור, ירושלים תשס"ח, עמ' 133-180.

80 ראה רצהבי (לעיל, הע' 60), עמ' 123.

הגורמים להתפשטות נוסח ספרד

דומה ששלושה גורמים תרמו להפיכת נוסח ספרד לנוסח השליט בין עדות המזרח: הראשון הוא מעמדם התרבותי של המגורשים ואולי אף מעמדם המספרי בתוך הקהלים המקומיים; השני הוא הקבלה, ובמיוחד קבלת האר"י שנסדרה על נוסח ספרד, שבה לא דנו במסגרת זאת;⁸¹ והשלישי, ולא הפחות חשוב בין הגורמים, הוא המצאת הדפוס, כלומר הדפסת סידורים בנוסח ספרד.

כבר עמדנו על כך שדפוסי התפילות הראשונים היו כנראה בספרד לפני הגירוש, אך לא נדפס שם סידור שלם אלא קובץ של פיוט ותפילות שונות ומחזור ליום הכיפורים.⁸² כאשר התחילו להדפיס סידורים באיטליה, הדפוסים הראשונים היו לפי מנהג רומא או לפי מנהג אשכנז, כנראה בעקבות המספר הרב של יהודים אשכנזים באיטליה. הדפוס הראשון של סידור שלא היה נוסח אשכנז או נוסח רומי היה נוסח רומניא, כפי שצוין לעיל, שנדפס בקושטא בשנת ר"ע (1510). הסידור הראשון בנוסח ספרד שנדפס אחרי הגירוש נדפס על ידי דניאל בומבירגי בשנת רע"ט (1519) – בשער נדפסו המילים "תמונות תחנונות/ תפלות ספרד/ ערוכות כשלחן/ ולאכול מזומן. ופיוט ופזמון/ בתוכו מפורד/ בסופו תחפשו/ ותמצא מסומן". מהדורה זו נדפסה שוב בשנת רפ"ד (1524) עם אותו שער, והיא היתה הבסיס לשער הכוונות של ר' חיים ויטאל.⁸³ עד אמצע המאה הי"ז נדפסו קרוב לעשרים מהדורות של סידור בנוסח ספרד ומלבדן נדפסו רק מהדורות בודדות של מנהגים אחרים, למעט נוסחי אשכנז ורומי שגם מהם נדפסו מהדורות רבות. יש כאן מעין מעגל קסמים: מצד אחד, השוק הגדול של מתפללים בנוסח ספרד, גדול בכמות וכנראה גם גדול ביכולת כלכלית, הביא להדפסות מרובות של סידורים בנוסח זה. ומצד שני, מציאותם של סידורים מודפסים בנוסח ספרד גרמה לקהילות לאמץ אותם, בהיעדר יכולת להדפיס סידורים לפי הנוסח הקדום של הקהילה.

השפעה חשובה במיוחד היתה לסידור שנודע בכינוי "תפלת החדש", שנדפס בליוורנו.⁸⁴ ההדפסה הראשונה של סידור זה היה בשנת תקפ"ג (1823), והוא זכה לפופולריות רבה ולתפוצה עצומה – הוא נדפס למעלה מחמישים פעם עד שנת תשט"ז (1956). רוב המהדורות נדפסו בליוורנו אבל "תפלת החדש" נדפס גם בשלוניקי (תר"ח [1848]), בווינה (תרכ"ג [1863]), תרנ"א [1891], תרנ"ו [1896], תרנ"ז [1897], תרס"ה [1905], תרס"ח [1908], תרע"ה [1909], תרפ"ט [1929], תרצ"א [1931], תרצ"ז [1934], תרצ"ח [1938]), בבומביי (תרמ"ט [1889]), תרצ"ה [1934], תרצ"ז [1937]) ובירושלים (תרנ"ה [1895]). הפופולריות הנמשכת של סידור זה מודגשת בהדפסתו (האחרונה?) בתל-אביב בשנת תשט"ז (1956), במהדורת צילום של מהדורת ליוורנו תרפ"א. הדפסה זו לא נועדה לצורך חקר קדמוניות אלא עבור ציבור העולים החדשים בעשור הראשון להקמת מדינת ישראל.

הדפסתו הראשונה של "תפילת החדש" נועדה לכלל ישראל בארצות האסלאם, ובשער הספר צוין שהוא "כמנהג קהל קדוש ספרדים" ואין בו כל תוספת של פנייה לקהלים מקומיים או

81 ראה חלמיש, הקבלה בתפילה, לעיל הע' 64.

82 ראה לעיל, הע' 4.

83 משום כך דניאל רימר הדפיס אותו מחדש, בדפוס צילום, כבסיס לעבודתו על סידור האר"י – ראה ד' רימר, תפלת חיים: בירור נוסח האר"י, ביתר תשס"ד.

84 לסקירה קצרה בנושא ראה רפאל תורג'מן, "מהדורותיו של הסידור 'תפילת החדש' ותפוצתו בעדות ישראל", מורשתנו י (תשנ"ז), עמ' 227–229.

לעדות מיוחדות. הצלחתו הגדולה של הסידור נבעה לא רק משיווק מוצלח ומקשרים מסחריים אלא גם מכיוון שהיתה בו תוספת "כל הדינים הנוהגים פעולת צדיק ומופת הדור הרב חיד"א זצוק"ל" – תוספת זו היתה בוודאי מן הגורמים שנוסח ספרד ומנהגיו היו לסטנדרט המקובל בכל הארצות שקלטו את מגורשי ספרד.⁸⁵ ובכל זאת, יש גיוון בין המנהגים. חוקר מודרני חילק את "עדות המזרח" לשלוש קבוצות: בבל (ובראשה בגדד), ארם-צובא (חלב שבסוריה), והחטיבה המערבית, שמרכזיה הגדולים היו ג'רבה וקונסטאנטין, פאס ומכנס, מראכש ותאפיללת.⁸⁶ אבל שורשי המנהגים היו בספרד, ויהודי המזרח ראו את עצמם כמתפללים בנוסח ספרד.

באמצע המאה העשרים אנחנו מוצאים שהחלוקה העיקרית של העולם הדתי היהודי היא בין "אשכנזים" ל"ספרדים". ר' שם טוב גאגין, ראש אב ב"ד דק"ק ספרדים באנגליה באותו זמן, אסף את מנהגי העדות באחד החיבורים המקיפים ביותר בתחום זה – "כתר שם טוב" – ובשער הכרך הראשון ציין שהוא רושם הבדלים בין "נוסחאי התפלות של הספרדים במזרח ובין הספרדים שבמערב, ובין מנהגי אשכנז". אם כן, הוא הבחין בין שתי קבוצות עיקריות ושונות לנוסח הספרדי, אבל המעיין בגוף הספר יגלה שרוב מנהגי ספרד הם אחידים ב"ארץ ישראל, סוריא ומצרים וכל ערי תוגרמא". נראה שהמנהג המערבי לעניין זה הוא רק לונדון, ולפעמים אמשטרדם. וכך נעשה נוסח ספרד לנוסח של כל עדות המזרח.⁸⁷

בעשור הראשון של המאה הכ"א המצב שונה מעט. שינויים טכנולוגיים וכלכליים גרמו שבמקום שהדפוס יהיה כוח מאחד, היום הוא כוח מפלג. כל אחד יכול להדפיס סידור לפי מנהג שהוא עצמו מגדיר אותו. רבים מן האנשים שהוגדרו כ"ספרדים" מזדהים, לפחות הזדהות משנית, עם הארצות שהם יצאו מהן בעשורים האחרונים, והם מדפיסים סידורים לפי נוסח מקומי, אם זה נוסח מרוקו,⁸⁸ ואם זה נוסח ג'רבה,⁸⁹ לבנון,⁹⁰ בגדד,⁹¹ או הודו,⁹² או נוסח ג'רבה.⁹³

⁸⁵ באוסף מנהגים של קהילה באלג'יר נאמר במפורש שנוסח התפילה הוא על פי "תפלת החדש" – ראה מ' פרטוש, "סדר התפילות לפי מנהגי יהודי גרדיא", תגים א (תשכ"ט), עמ' 70–74; ב (תשל"א), עמ' 103–105.

⁸⁶ ראה משה בראשר, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 272.

⁸⁷ ראה לעיל, הע' 11. לתופעה דומה בתחום הכתב, השתלטות נוהג ספרדי על כל המקומות שהתיישבו בהם המגורשים, ראה מלאכי בית'אריה, "הכתב העברי בספרד – התפתחותו, שלווחותיו וגלגוליו", מורשת ספרד (לעיל, הע' 2), עמ' 224–258.

⁸⁸ סדור זרח השמש – נוסח יהודי מרוקו על פי הלכותיו והנהגותיו של הרה"ג שלום משאש שליט"א, ירושלים תשנ"ט; סדור דרכי אבות השלם לפי מנהגי מרוקו ועדות המזרח, חמ"ד תשס"ו.

⁸⁹ הסדור המדויק איש מצליח השלם לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח ... בני ע"פ רבותינו המדקדקים ... רבב"ד ג'רבה רבנו שאול הכהן זצ"ל ... בני ברק תשנ"ו.

⁹⁰ סדור תפילה תהלת יצחק לפי מנהגי ק"ק יוצאי לבנון וק"ק הספרדים ועדות המזרח בארץ ישראל ובחו"ל, בעריכת הרב אברהם יוסף, בית מדרש ישיבת אליהו, חולון תשנ"ח. הוצאה זו מאלפת במיוחד: היא יצאה לאור בזמן שהרב אברהם יוסף היה ראש ה"כולל" של יוצאי לבנון בחולון, והיתה אמורה להיות על פי מנהגי קהילת יוצאי לבנון. אך הרב יוסף הודיע שהוא עורך את הסידור על פי פסיקותיו של אביו, הרב עובדיה יוסף, ורק במקום שברור שמנהג לבנוני אינו סותר את פסיקת הרב יוסף הוא יכלול אותו בסידור.

⁹¹ סדור תפלת ישרים לפי מנהגי הספרדים בארץ ישראל ובחוץ לארץ ... בנוסח המתוקן כסדר ... כמוהר"י יוסף חיים זצ"ל, לסברת רבינו האר"י זיע"א, הוצאת צאלח ב"ר יעקב מנצור, ירושלים [חש"ד]; סידור עוד יוסף חי השלם כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח ... ובצירוף הלכות והליכות, בקשות ותחנונות, מספרי רבנו הגדול רשכבה"ג כמוהר"ר יוסף חיים זצוק"ל ... על פי כת"י ודפוסים ישנים, הוצאת יוסף חיים מזרחי, ירושלים תשס"ז.

⁹² סדור תפילת בני ישראל לפי מנהג עולי הודו, ירושלים תשנ"ה.

⁹³ הסדור המדויק איש מצליח השלם לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח ... בני ע"פ רבותינו המדקדקים ... רבב"ד ג'רבה רבנו שאול הכהן זצ"ל ... בני ברק תשנ"ו.

יש סידורים עדתיים הממעטים בערכו של המימד הגאוגרפי והם מוצגים כסידור לפי שיטת אחד הרבנים החשובים, כגון הרב מרדכי אליהו⁹⁴ או הרב עובדיה יוסף⁹⁵, ויש סידור שמציין שהנוסח שלו הוא לפי הנוסח של "תפילת החדש" שנדפס בליוורנו מתוך רצון המהדיר להחזיר את העטרה הספרדית למקומה.⁹⁶ האירוניה שבדבר הוא שסידור זה נעשה על פי הכרעותיו של הרב יעקב רקח, מגדולי רבני לוב.

ובסיכום: ראינו כיצד נוסחי התפילה של עדות מקומיות נטמעו ונשכחו בעקבות הגירוש מספרד וכולם נתכנסו תחת דגל מנהג ספרד. לימים, גם אשכנזים שרצו להתפלל על פי כוונות האר"י אימצו לעצמם נוסחאות מן הסידור הספרדי המתאימות לכוונות האר"י וקראו לנוסח חדש זה "נוסח ספרד", אף על פי שישודו ועיקרו היה נוסח אשכנזי. כדי להבחין בין נוסח ספרד שהושפע ישירות מן המגורשים וממסורותיהם לבין נוסח ספרד של מקובלי אשכנז התחילו לקרוא לנוסח ספרד המקורי, שהיה שליט בכל ארצות המזרח (שעל פי ההגדרה המערבית כללו גם את צפון אפריקה, "המערב" או "מגרב" של בני ארץ ישראל), "נוסח עדות המזרח". במשך הזמן שינה מנהג ספרד המקורי שנתקבל בארצות המזרח את דמותו בארצות אלה והתפתח מנהג מקומי שהיה שונה, בדרך כלל רק במעט, מנוסח ספרד המקורי. השיבה לארץ ישראל השפיעה בתחילה בכיוון של גיבוש מנהג אחיד של בני עדות המזרח,⁹⁷ אך ברבות הימים ההזדהות המקומית עם ארצות המוצא שוב מתעוררת לתחייה, גם אצל ילידי הארץ שאין להם זיקה של ממש לארצות המוצא של הוריהם. כדי להבחין בין נוסח ספרד המקורי לבין נוסח הכלאיים שאומץ על ידי המקובלים ותלמידיהם באשכנז, נוהגים היום לקרוא לנוסח החסידי "נוסח ספרד של החסידים". היות שגם נוסח עדות המזרח איננו נוסח ספרדי מקורי, ראוי הוא לכנות נוסח זה בשם "נוסח ספרד של עדות המזרח", לא בלשון יחיד אלא בלשון רבים. כל אחד ונוסח ספרד שלו.

⁹⁴ סידור קול אליהו השלם: סדר התפילה על פי נוסח האר"י ז"ל... על פי פסקי מרן הראשון לציון הרה"ג מרדכי אליהו, בעריכת הרב שמואל אליהו, בית מדרש דרכי הוראה לרבנים, ירושלים תשנ"ז; מהדורה שנייה: תש"ס; סדור תפלה קול יעקב השלם... בצירוף פסקי הלכות מאת... רבי מרדכי אליהו, שם, ירושלים [תשנ"ג].

⁹⁵ סידור חזון עובדיה השלם לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח... כולל פסקי הלכה של גאון הדור... רבי עובדיה יוסף, בעריכת הרב יצחק יוסף, ישיבת חזון עובדיה, ירושלים תשמ"ח; מהדורה שנייה: תש"ן (הכרעותיו של הרב יוסף בנוסח התפילה לפני הדפסת הסידור נסדרו בתשובה המופיעה בשו"ת יביע אומר, ח"ח סי' כח); סידור יחוה דעת השלם לפי מנהגי הספרדים ועדות המזרח... על פי נוסחאותיו והוראותיו של... רבי עובדיה יוסף... בתוספת פסקי דינים להלכה ולמעשה מאת הרב... דוד יוסף, מכון יחוה דעת, ירושלים תשנ"ה; וראה גם לעיל, הע' 90.

⁹⁶ סדור עוד אבינו חי... כמנהג הספרדים נוסח ליוורנו... עם תקוני נוסח והלכות ע"פ פסקיו של מו"ר... הגאון רבי יעקב רקח זצוק"ל, בעריכת לוי נחום, ירושלים [חש"ד].

⁹⁷ על תופעה דומה בתחום אשכנז ראה דייויס (לעיל, הערה 43). דייויס מתאר את גיבושם של מנהגי הארצות השונות במרכז אירופה ובמזרח לא כדי מנהג אחד, מנהג אשכנז. בימינו אנו עדים לתופעה של חידוש הפיצול, בעיקר אצל חסידים המדפיסים היום סידורים לפי מנהגי חצרותיהם, אבל גם בקרב אשכנזים מערביים המבקשים לחדש את מנהג אשכנז הקדום.

ת פ א ר ת ל י ש ר א ל

ספר היובל
לכבוד

ישראל פרנצוס

בעריכת
יעקב רוט
מנחם שמלצר
יעקב פרנצוס